

Aliaksiej Machnac

Departament Historii,
Europejski Uniwersytet Humanistyczny w Wilnie

Henadzi Siemianczuk

Katedra Archeologii i Etnologii,
Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały w Grodnie

Etnografia Białorusi w opracowaniach badaczy krakowskich

Abstract

Ethnography of Belarus in the studies of the researchers from Cracow

The article describes the achievements of Polish scientists in the ethnological field of Belarusians and their settlement area. Primary interest in the topic is found on the pages of Cracow scientific journals from the 70s of XIX century. The ethnographical studies of Belarus, especially Polesie region, made Kazimierz Moszyński and Józef Obrębski. They took part in the expeditions, the results of which were published in monographs and articles. Moszyński used the questionnaire method. Unique materials were collected by members of the Circles of Sightseeing of Schoolchildren of the Polish Sightseeing Association, which are available the Archive of Institute of Ethnology and Cultural Anthropology of Jagiellonian University.

Keywords: Belarus, Cracow ethnographers, K. Moszyński, J. Obrębski

Druga połowa XIX w. zapoczątkowała stały kontakt etnografów krakowskich z etnografią Białorusi. Pierwotnie zainteresowanie obszarem białoruskim w ośrodku krakowskim miało charakter zaoczny. Pod koniec lat 70. XIX w. materiały folklorystyczno-etnologiczne z terenów współczesnej Białorusi pojawiają się na łamach czasopisma „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, wydawanego przez Polską Akademię Umiejętności w Krakowie. W pierwszych dwóch tomach z lat 1877–1878 ukazały się dwa artykuły Zygmunta Glogera o wierzeniach

i obrzędach Białorusinów *Zabobony i mniemanie ludu nadnarwiańskiego, tyczące ptaków i owadów. Zebrane w latach 1865–1875* oraz artykuł Jaksy Piotra Bykowskiego o białoruskich pieśniach obrzędowych *Pieśni obrzędowe ludu ruskiego z okolic Pińska*. Następnie w tomie V z 1881 r. znajdziemy opracowanie Włodzimierza Dybowskiego *Przysłowia białoruskie powiatu nowogródzkiego*, a w tomie XX materiały tegoż autora pod tytułem *Zagadki białoruskie guberni Mińskiej*. W tomach XXI i XXII z lat 1887–1888 znajduje się opracowanie Jana Karłowicza *Podania i bajki ludowe, zebrane na Litwie staraniem Jana Karłowicza*. Jest to największy XIX-wieczny zbiór tego rodzaju materiałów zgromadzonych przez autora z powiatów nowogródzkiego, lidzkiego i świenčiańskiego. Opisanie weselnego obrzędu mieszkańców Polesia podał w tomie XXIII „Zbioru...” z 1889 r. Oskar Kolberg – *Zwyczaj i obrzędy weselne z Polesia*.

W innych tomach czasopisma znajdujemy sporą liczbę publikacji dotyczących białoruskiego folkloru, zwłaszcza zbiory piosenek: Władysława Weryhy *Dumki białoruskie ze wsi Głębokie w powiecie Lidzkim guberni Wileńskiej w r. 1885 spisane* (t. XXIII, 1889) – 43 białoruskie piosenki; Biruty (Amelia Derwińska) *Pieśni białoruskie z powiatu Lidzkiego* (t. XXVI, 1892) – 25 piosenek; Jana Baudouina de Courtenay *Pieśni białorusko-polskie z powiatu Sokólskiego guberni Grodzieńskiej* (t. XXVI, 1892; t. XXVIII, 1895) – 15 piosenek z zapisanymi melodiami; Adama Hurynowicza *Zbiór rzeczy białoruskich z gminy wiszniewskiej, parafii żodziskiej, pow. świenčiańskiego, guberni Wileńskiej* (t. XXVII, 1893) – 179 piosenek; Czecha Adolfa Czernego *Pieśni białoruskie z powiatu dziśnieńskiego guberni Wileńskiej* (t. XXVIII, 1895) – 55 piosenek z nutami.

Tradycja zapoznawania się krakowskiego i – szerzej – polskiego czytelnika z białoruskimi materiałami miała kontynuację w nowym czasopiśmie wydawanym od połowy lat 90. XIX w. przez PAU w Krakowie: „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”. Już w pierwszym tomie została wydrukowana praca Franciszka Wiereńki *O lekach ludowych*, o znachorstwie, wierzeniach i elementach ówczesnej medycyny ludowej. Materiały były zbierane na obszarach powiatów borysowskiego i lepelskiego. W tomie II, wydanym przez Leona Wasilewskiego, został opublikowany znaczny zbiór białoruskich zagadek oraz opis chłopskiego wesela ze wsi Rudsk w powiecie pińskim zanotowany przez Helenę Czechowską. Marian Kucz zebrał i zamieścił w „Materiałach...” ludowe przysłowia z okolic Witebska, Mohylewa, Smoleńska i Orła (t. IV, 1900).

W tamtych czasach największym projektem wydawniczym w Krakowie dotyczącym etnografii Białorusi była publikacja materiałów zebranych przez Michała Federowskiego. Badacz ten przez prawie 30 lat (od 1877 do 1905 r.) mieszkał na Białorusi i przez cały ten czas zbierał materiały folklorystyczno-etnograficzne w powiatach białostockim, bielskim, grodzieńskim, prużańskim, słonimskim, sokolskim i wołkowyskim guberni grodzieńskiej, powiatach wilejskim i lidzkim guberni wileńskiej, powiatach nowogródzkim i słuckim guberni mińskiej. Wyniki pracy Federowskiego, znane badaczom pod tytułem *Lud białoruski*, zaczęły się

ukazywać jeszcze za życia naukowca, a pierwsze trzy tomy zostały wydane w Krakowie w latach 1897–1903¹.

Przed pierwszą wojną światową oraz w okresie międzywojennym pierwszeństwo w badaniach etnograficznych na Białorusi należało do wybitnego naukowca polskiego Kazimierza Moszyńskiego i jego ucznia Józefa Obrębskiego.

Gdy Moszyński wspominał w swoich pracach którąś z miejscowości białoruskich, jako pierwsze zazwyczaj były wymieniane Dereszewicze nad Prypiecią oraz Dziakowicze nad Kniaź-Jeziorem. Były to wsie, gdzie młody etnograf zbierał swój materiał. W dalszej kolejności wymienionych jest jeszcze kilka wiosek białoruskich, które dostarczyły mu ciekawych informacji: są to: Dzianiskowiczy powiatu łuninieckiego i Sporów powiatu kosowskiego, które odwiedził w 1924 r., oraz wieś Zajemno powiatu stołpcowskiego i Sceniewiczzy powiatu stolińskiego, gdzie Moszyński przebywał w 1925 r. Natomiast najcieplej zawsze wspominał swoją pierwszą wyprawę etnograficzną. Materiały z niej pochodzące były opracowane w późniejszym czasie i wydane jako oddzielna monografia, będą również wykorzystywane praktycznie w każdej pracy słynnego etnologa.

Pierwsza ekspedycja Moszyńskiego na Białorusi odbyła się tuż przed wojną w 1914 r. Szykował się do niej już wcześniej. Otóż pracując w 1912 r. jako nauczyciel na północy Ukrainy, zaczął notować informacje etnograficzne o Polesiu ukraińskim, które były publikowane w czasopiśmie „Ziemia” w 1913 r. Za ową pracę młody badacz został uhonorowany nagrodą Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Materiały zostały opublikowane jako osobne wydanie (Moszyński 1914). Przez wspomniane towarzystwo próbował ponoć Moszyński otrzymać aprobatę oraz środki finansowe na realizację ekspedycji etnograficznej na Polesie białoruskie. Przygotował projekt dwuletnich badań etnograficznych na Białorusi. Podczas tej wyprawy zamierzał najpierw badać kulturę materialną, później życie społeczne, religijne i duchowe mieszkańców Polesia. Na te cele otrzymał wsparcie finansowe Fundacji Popierania Nauk Kasa im. Józefa Mianowskiego. Niestety ani archiwa Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, ani Kasy im. Józefa Mianowskiego nie zachowały się do dziś, zniknęły podczas drugiej wojny światowej. Pozostało tylko kilka niewielkich dzieł, wydanych razem ze sprawozdaniami Kasy. W 1914 r. zostały opublikowane w czasopiśmie „Nauka Polska”, gdzie zaznaczono, iż Kazimierz Moszyński otrzymał z Kasy 550 zł (*Sprawozdanie* 1914: 530). W archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego znajduje się jeszcze jeden dokument, który pośrednio jest związany z wyżej wymienioną ekspedycją na Białoruś w 1914 r. Jest to niewielki, liczący 32 strony zeszyt zapisany zwykłym ołówkiem. Na jego pierwszej stronie widnieje nazwa, napisana kaligraficznym pismem: *Notatki do*

¹ Do dziś ukazało się osiem tomów *Ludu białoruskiego* Michała Fedorowskiego. Bogata rękopiśmienna spuścizna badacza znajduje się natomiast w dziale rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i archiwum naukowym Polskiego Towarzystwa Etnograficznego we Wrocławiu. Więcej informacji o Michale Fedorowskim znajdujemy w pracach polskiej badaczki Heleny Kozerskiej (1957) i białoruskiego badacza Janka Salamiewicza (1972) oraz w materiałach krakowskiej sesji naukowej poświęconej stuleciu wydania I tomu *Ludu białoruskiego* (1990).

etnografii Polesia i Białorusi K. Moszyńskiego (Archiwum UJ, teka DXL-19, 1–32). Nie są to notatki z badań terenowych, lecz z literatury naukowej o Białorusi. Na pierwszej stronie Moszyński zamieścił źródła, z których miał zamiar korzystać, niezbędne naukowe informacje o Białorusi dla napisania projektu do badań etnograficznych na Polesiu. Spis literatury wybranej przez etnologa pozwala stwierdzić, że notatki zostały zrobione jeszcze na samym początku jego kariery. Wśród prac naukowych nie została wymieniona żadna praca z pierwszych XX w. Są to materiały z końca XIX w. takich znanych autorów białoruskich i rosyjskich, jak Akeksiej Charuzin, Mikołaj Janczuk, Dmitryj Bulgakowski, Mikołaj Nikiforowski, Włodzimierz Zawitniewicz, Julian Kraczkowski, Iwan Nasowicz. Szczególną uwagę Moszyński przywiązywał do znanego zbioru prac z 1882 r. *Żiwopisnaja Rosija. Litowskoje i Biełoruskoje Polesje* oraz do tekstów Adama Kirkora.

Oprócz tego niektóre notatki terenowe Moszyńskiego z ekspedycji 1914 r. zachowały się w samym Archiwum UJ w pojedynczych dokumentach (Archiwum UJ, teka DXL-23). O ekspedycji 1914 r. świadczą pośrednio również notatki Jadwigi Klimaszewskiej, która przez dłuższy czas, począwszy od r. 1930, była asystentką Moszyńskiego, i dobrze wiedziała o jego planach naukowych. To właśnie ona przygotowała artykuł poświęcony Moszyńskiemu w 1951 r. dla redakcji „Wiedza i Życie”. W owym artykule wspomniała, wedle słów samego Moszyńskiego, że te sześć tygodni spędzone na Polesiu w 1914 r. było bardzo szczęśliwe (*Życiorys naukowy K. Moszyńskiego...* 1951: 3). Na Polesie młody badacz wyjechał w czerwcu 1914 r. i skierował się do majątku Antoniego Kieniewicza w Dereszewiczach nad Prypocią w powiecie mozyrskim², a później wyjechał do Dziakowicz nad jeziorem Kniaż. Dalej zamierzał łódką płynąć do wioski Sławkowicze na pograniczu Polesia Mozyrskiego i Bobrujskiego, ale nie zdążył. Z początkiem pierwszej wojny światowej Moszyński pod naciskiem miejscowych żandarmów był zmuszony wyjechać z Białorusi. Jak sam zaznaczał, „większa część notatników została pusta, a klisze fotograficzne prawie nie dotknięte” (Moszyński 1928: IV). Co do rosyjskiego systemu służby bezpieczeństwa wewnętrznego początku XX w., to chodziło tu o akcje przeciwko rewolucyjnemu nastrojowi wśród mieszkańców Białorusi, szczególnie na początku wojny, kiedy zostało stłumione całe życie polityczne w kraju. Dlatego Moszyński ściągał na siebie uwagę żandarmów: po pierwsze przyjechał z wielkiego miasta, po drugie miał wykształcenie, po trzecie dłuższy czas spędził wśród chłopstwa, co z punktu widzenia żandarmów było nader niebezpiecznie. Żandarmi przyglądali mu się również dlatego, iż jego dziad Aleksandr Moszyński brał udział w powstaniu 1863 r. i był wysłany na Syberię (*Życiorys naukowy K. Moszyńskiego...* 1951: 1).

Notatki z ekspedycji 1914 r. zostały przygotowane do druku w 1918 r., ale opublikowane dopiero w 1928 r., ponieważ wydawnictwo, do którego zwrócił się autor, w 1918 r. przestało istnieć, a w innym zabrakło pieniędzy na wydanie. Sam Moszyński, dając ocenę swojej działalności naukowej, pisał w 1952 r. w swoim

² Więcej na temat rodu Kieniewiczów oraz ich dóbr w Dereszewiczach we wspomnieniach Antoniego Kieniewicza (Kieniewicz 1989).

zyciorysie, że najbardziej w swoim dorobku naukowym ceni monografię etnograficzną o jednym z najciekawszych pod względem etnologicznym krajów Europy: *Polesie Wschodnie*, natomiast druga praca to III-tomowa *Kultura ludowa Słowian* (Archiwum PAN, teka III-90-59: 18). Faktycznie dopiero po opracowaniu materiałów białoruskich z Polesia Kazimierz Moszyński mógł zabrać się do opracowania kultury całej Słowiańszczyzny. Pewnym dowodem tego jest porównanie tekstu *Polesia Wschodniego* i *Kultury ludowej Słowian*, które mają prawie jednakową strukturę, a różnią się faktycznie tylko zasięgiem terytorialnym: Polesie w pierwszym przypadku i wspólnota krajów słowiańskich w drugim.

Materiały terenowe zebrane przez Kazimierza Moszyńskiego na Polesiu pozwoliły mu przygotować bardzo ciekawy referat na kongres w Pradze w 1924 r. *Wyniki badań etnograficznych Polesia*. Od czasu kongresu Kazimierz Moszyński zdobył uznanie wśród kolegów i został członkiem Międzynarodowego Instytutu Antropologii w Pradze.

W czasie swoich pierwszych etnograficznych wędrówek po Polesiu Kazimierz Moszyński poznał człowieka, z którym, jak się później okazało, los go związał na całe życie. Był to Czesław Pietkiewicz. Został jego informatorem. To przecież oczywiste, że zebrany w ciągu sześciu tygodni materiał etnograficzny nie obejmował całości kultury duchowej i materialnej mieszkańców Polesia wschodniego, którego Polacy nie mogli badać po 1917 r. Gdy Moszyńskiemu brakowało informacji o kulturze tego regionu Polesia, zwracał się do Pietkiewicza. Otóż w archiwum UJ zostało kilka listów Pietkiewicza do Moszyńskiego (Archiwum UJ, teka DXL-23). Do 1925 r. razem pracowali w Warszawie, gdzie Pietkiewicz przeniósł się dzięki staraniom Moszyńskiego. Jednak po tym, jak Kazimierz Moszyński stanął na czele Katedry Etnografii Słowian w Krakowie, kontakty osobiste urwały się; pozostały im tylko kontakty listowne, co prawda nie na długo, ponieważ w 1936 r. Pietkiewicz zmarł. Zachowane listy dotyczą kultury materialnej Polesia wschodniego, opisują np., z czego były wykonywane na Polesiu poduszki, jakich rozmiarów, czym wypełniane albo jakie naczynia służyły do spożywania gorzałki.

Interesującym faktem jest, iż prace Moszyńskiego i Pietkiewicza nie tylko są dość do siebie podobne, lecz także spotkał je podobny los. Obaj badali Polesie wschodnie. Wydane monografie zatytułowane są *Polesie wschodnie* oraz *Polesie Reczyckie* (obie w 1928 r.). Jeden i drugi wydali materiały etnograficzne poświęcone materialnej i duchowej kulturze, w przypadku Pietkiewicza – Poleszuków, Moszyńskiego – ogólnie Słowian. Wreszcie i jeden, i drugi przygotowali do druku fragmenty swojej pracy poświęconej kulturze społecznej, lecz żaden nie zdołał ich wydać. Wydana została druga część pracy Pietkiewicza *Kultura duchowa Polesia Reczyckiego*, ale już po jego śmierci, dzięki zaangażowaniu Moszyńskiego w Warszawskim Towarzystwie Naukowym w 1938 r. Wstęp do wydanych fragmentów *Polesia Reczyckiego* napisał również Moszyński. Co do *Społecznej kultury Polesia Reczyckiego*, owa praca również trafiła do Moszyńskiego, który zamierzał ją wydać, jednak zrobić tego nie zdążył. Klimaszewska, będąca redaktorem fragmentów pracy Pietkiewicza, zachowała kilka paragrafów pracy i przekazała je białoruskiemu badaczowi Włodzimierzowi Wasilewiczowi, który przetłumaczył je na

język białoruski i wydał razem z materiałami o materialnej i duchowej kulturze jako odrębny tom. Natomiast ostatnia część pracy Moszyńskiego *Kultura ludowa Słowian*, poświęcona kulturze społecznej, była przygotowana do druku przed wojną, jednak nie została wydana i zaginęła w jej trakcie. Po wojnie Moszyński nie chciał wracać do wymienionej pracy i nie próbował jej wznowić, co byłoby możliwe dzięki w pełni zachowanemu notatkom. Jednak badacz tego nie dokonał. Los wspomnianej pracy jest bardzo podobny do losu pracy Pietkiewicza. Obecnie przygotowana jest do druku przez Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego i w najbliższym czasie zostanie wydana w języku polskim.

Kolejny przyjazd Moszyńskiego na Białoruś miał miejsce po ośmiu latach, w 1922 r., kiedy to zaczął pracować w Oddziale Etnografii Instytutu Antropologii Warszawskiego Towarzystwa Naukowego. Dokładne informacje o tym pobycie na Białorusi się nie zachowały, podobnie jak sprawozdania, aczkolwiek w Archiwum UJ znajduje się zdjęcie z Łuninców datowane na 1922 r., niestety bez miesiąca i nie wiadomo, co to był za wyjazd, jeżeli w Towarzystwie zaczął on pracować dopiero od października 1922 r.

Zachowały się natomiast dokładne informacje o innej podróży Moszyńskiego po Polesiu w 1924 r. To była druga lub trzecia ekspedycja badacza w ciągu tego roku. Zostały po niej notatki terenowe i dziennik terenowy oraz przygotowana przez Moszyńskiego mapa do sprawozdania dla Warszawskiego Towarzystwa Naukowego, na której zaznaczone były trasy jego wędrówek. Zachowało się też kilka zdjęć z tego okresu. Informacja o tym, iż Kazimierz Moszyński przygotowuje się do badań etnograficznych na Białorusi, ukazała się w gazecie „Warszawskie Nowiny” 12 lipca 1925 r. (nr 193). Zaznaczono, że od 1 czerwca do drugiej połowy października etnograf powinien odwiedzić kilka regionów Polski, w tym również Białoruś. Wyprawa odbyła się jesienią 1924 r. Badacz dotarł do kilku wielkich miejscowości województwa brzeskiego (Łuniniec, Drohiczyn, Sporowo i in.). Jego uwaga była skierowana głównie na zapoznanie się z kulturą materialną mieszkańców Polesia. Pracując w Oddziale Etnografii Instytutu Antropologii Warszawskiego Towarzystwa Naukowego, w latach 1923–1924 rozpoczął on systematyczne i planowe pierwsze w Polsce badania kultury materialnej. Notatki Moszyński sporządzał na dwa sposoby. Pierwszy polegał na obserwacji osobistej badacza, opisywaniu i malowaniu różnych rzeczy, np. narzędzi rolniczych. Drugi zaś opierał się na wywiadzie z mieszkańcami wsi na podstawie wcześniej opracowanych ankiet.

Do 1924 r. opracował dwie wielkie ankiety, dotyczące kultury materialnej. Jedną składała się z dwóch dużych rozdziałów: kultura materialna stanowiąca domenę kobiet (potrawy, tkactwo, zbieractwo, strój i in.) i kultura mężczyzn (uprawa roli, rybołówstwo, hodowla bydła, budownictwo i in.). Ten bardzo szczegółowy kwestionariusz liczył około 20 stron i wymagał od informatorów Moszyńskiego dużo czasu na udzielenie odpowiedzi, nawet do kilku miesięcy. Druga ankieta liczyła natomiast znacznie mniej stron (około 9) i nie była podzielona według klucza płci. Akurat na tym kwestionariuszu został oparty pierwszy tom *Kultury ludowej Słowian*, a dokładniej jego części dotyczące kultury materialnej. Druga część

notatek terenowych, wpisanych do dziennika w 1924 r., dotyczyła pozyskanych od informatorów wiadomości o kulturze duchowej. Moszyński zadawał pytania według swojego kwestionariusza. Wśród informatorów znajdowały się zarówno kobiety, jak i mężczyźni w wieku dojrzałym.

Jeszcze jedna wielka wędrowka samochodem marki Orbis po Białorusi w 1926 r. była związana z ekspedycją, o której informacje zachowały się w Archiwum UJ, a także zostały opracowane i wydane przez Moszyńskiego w odrębnej pracy (Moszyński 1929: 127–171). Ekspedycja ta została zorganizowana przez Ludomira Sawickiego, profesora geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Oprócz Sawickiego i Moszyńskiego w ekspedycji brali udział gleboznawca Stanisław Wołosowicz i Wiktor Ormicki, który badał gospodarę (Sawicki 1927: 10). Ciekawe, że jeszcze wcześniej Kazimierz Moszyński pisał, że chciałby wziąć udział w kompleksowej wyprawie na Polesie, w której by udział wzięli zootechnik, etnograf, językoznawca oraz fotografik (Moszyński 1925: 124).

Co do rysunków, Moszyński sam doskonale posługiwał się ołówkiem i aparatem fotograficznym. Podczas badań terenowych tylko częściowo korzystał z aparatu, natomiast większość ilustracji robił odręcznie. To były schematyczne rysunki przedmiotów, budynków, ubrań, a nawet podobizny niektórych informatorów. Absolutna większość z 1138 rysunków, które trafiły do pierwszego tomu *Kultury ludowej Słowian*, jest autorstwa Moszyńskiego (Moszyński 1967: 9). Owa chęć do rysowania wynikała z faktu, że jeszcze w 1910 r. badacz studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie pod kierownictwem wybitnego polskiego malarza prof. Józefa Mehoffera.

Znaczącą część spuścizny naukowej Moszyńskiego stanowią zdjęcia zrobione przez niego aparatem Gaumont 4½. Wiele z nich opublikowano w różnych artykułach i monografiach autora. Zdjęcia i negatywy znajdują się dziś w archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ. Część materiałów została opublikowana w albumie *Polesie: zdjęcia z lat 20-ch i 30-ch XX wieku*, wydanym w Warszawie w 1999 r. przez Halinę Ruszczyk i Annę Engelking. Jeśli chodzi o początki zamiłowania Moszyńskiego do fotografii, to wystarczy powiedzieć, iż w jego pierwszych artykułach opublikowanych w czasopiśmie „Ziemia” i poświęconych badaniom we wsiach ukraińskich już były wykorzystane zdjęcia z opisywanych miejscowości, np. Zamościa w 1912 r. (Moszyński 1912: 315).

Ekspedycja Orbisem trwała 41 dni: zaczęła się 1 sierpnia i zakończyła 11 września 1926 r. Podczas wędrowki odwiedziono wiele wsi białoruskich, poza tym trasa przebiegała również przez tereny polskie, litewskie i ukraińskie. Według mapy załączonej do artykułu przez Sawickiego, do pierwszego miasta białoruskiego – Kobrynia – uczestnicy ekspedycji dotarli 5 sierpnia, później skierowali się na wschód do Pińska, a następnie jeszcze dalej na północ przez Rużany, Stolin, Nowogródek. 13 sierpnia byli koło Mińska, w Rakowie, później w Mołodecznie, dalej skierowali się nad jezioro Narocz. Dwa tygodnie zajęła im podróż po północno-zachodniej części Białorusi. Szczególnie spodobała się badaczom Brasławszczyzna i miasto Brasław. Tam w majątku Belmonty hrabiów Platterów spędzili kilka dni (Sawicki 1927: 12). Z powodu technicznej usterki samochodu zostali zmuszeni jechać do

Wilna, skąd 26 sierpnia ruszyli na południe na Polesie. Po drodze odwiedzili Mir, Nieśwież, Kleck, Łuniniec. Ostatnim miastem białoruskim był Stolin, który opuścili 4 września 1926 r. i ruszyli na północną Ukrainę (Sawicki 1927: 24).

Bardzo ciekawe notatki robił Moszyński, patrząc przez okno samochodu. Najpierw próbował notować podczas jazdy, lecz wkrótce się przekonał, że to niemożliwe. Dlatego w jego dzienniku terenowym na początku znajduje się ostatnia, trzecia część notatek, a później przepisane pierwsza i druga, począwszy od strony 125. Zazwyczaj uczestnicy ekspedycji dziennie odwiedzali kilka wsi i wieczorem zostawali w jednej z nich na noc. Podczas jazdy auta Moszyński był w stanie zapisać nieco o każdej z mijanych wsi. Robił ciekawe notatki. W większości jego uwagę przyciągała kultura materialna. Zwracał uwagę na dachy poszczególnych chat. Zwyczajna notatka to zapis: „wieś taka a taka, dach taki, typu takiego” oraz szkic wymienionego dachu. Oprócz tego zwracał także uwagę na środki transportu napotykanego po drodze.

Obok krótkich notatek Moszyński wpisywał też bardziej obszernie komentarze. Podczas noclegu albo innego dłuższego postoju starał się opisać i narysować jak największą liczbę przedmiotów, które go interesowały. Zazwyczaj swoje notatki w każdej nowej wsi zaczynał od budynków mieszkalnych i gospodarczych, rysował je, mierzył, notował dane w dzienniku. Interesowały go również urządzenia do uprawy roli, transport oraz różne drobiazgi. Zwyczajnie notatki dotyczyły miejscowej specyfiki. Na przykład we wsi Achremowce powiatu brasławskiego opisał i po części narysował proces wyrobu naczyń z ceramiki. Opisał również proces jej przygotowania i narysował piec. Starał się również kupować niektóre ciekawe rzeczy. W dzienniku zapisał np. informację o zakupie koszyka (Archiwum UJ, teka DXL-30: 16).

Uwagę Moszyńskiego przyciągały również przedmioty i pamiątki związane z historią regionu. Notował je pod szczególnym hasłem „archiwum”. Zapisał m.in. historię o tym, jak miejscowy listonosz, gdy pomagał wyciągać z bagna wóz, znalazł skarb. Badacz na własne oczy widział kilka monet z tego skarbu i zaznaczył, że miały na sobie herb Pogoń (Archiwum UJ, teka DXL-30: 16).

Część trasy Moszyński i jego koledzy pokonali nie samochodem, lecz wozem, a czasem nawet pieszo. Napisał o tym na pierwszej stronie swoich notatek. Do tego w czasie podróży wypełniał swój kwestionariusz danymi o kulturze materialnej z 16 miejscowości. Jeżeli przyjrzymy się zdjęciom z archiwów Moszyńskiego, jak również tym opublikowanym, zobaczymy, iż znaczna ich część jest datowana na 1926 r.

Wspólne wyprawy badawcze z Sawickim powtórzyły się jeszcze w 1927 i 1928 r. Także w tym czasie Moszyński razem z Józefem Obrębskim uczestniczyli we wspólnych badaniach na terenie Bułgarii, później Obrębski, już samodzielnie, badał też Macedonię. W trakcie owych wypraw interesowali się przede wszystkim kulturą materialną, w pierwszej kolejności rolnictwem i łowiectwem.

W ostatniej ekspedycji etnograficznej na Polesiu wraz z Moszyńskim w 1932 r. brał udział ukraiński etnomuzykolog Fiłaret Kołessa, który zbierał materiały z dziedziny muzyki Białorusinów-Poleszucków. Ekspedycja ta odbyła się we wrześ-

niu 1932 r. dzięki środkom Fundacji Kultury Ludowej. Jej dyrektor Stanisław Michalski osobiście wydał Moszyńskiemu 570 zł na drogę i inne potrzeby. Badania terenowe trwały dwa tygodnie. W tym czasie badacz i jego koledzy odwiedzili kilkadziesiąt wsi w stolińskim i innych powiatach. W ciągu trzech lat w czasopiśmie „Lud Słowiański” Moszyński opublikował dwa artykuły. Pierwszy dotyczył historii białoruskiego muzykoznawstwa ludowego od początku XIX w. i do początku lat 30. XX w. W artykule znajdują się odwołania do publikacji radzieckich z dziedziny muzyki. Autor przywołał mianowicie artykuł Julian Drejzina *Październik i muzyka białoruska* opublikowany w czasopiśmie „Uzwyższa” („Узвышша”) w 1927 r.

Moszyński nie miał możliwości osobiście zbierać materiałów etnograficznych z terenów Związku Radzieckiego oraz Białorusi Radzieckiej. Ale pomogła mu Maria Znamerowska-Pruferowa, która dostarczała radzieckie artykuły oraz informacje o charakterze bibliograficznym (Moszynski 1934: 60–79; Moszyński 1935: 61–69). Spośród kontaktów osobistych Moszyńskiego z etnologami radzieckimi warto wspomnieć jego korespondencję i wymianę książek z Dmitrijem Zieleninym (Reszetow, Jaskiewicz 2001: 277–287).

Następny artykuł Moszyńskiego dotyczył wyników badań prowadzonych przez wspomnianą wyżej ekipę ekspedycyjną w 1932 r., spośród których warto wymienić około 220 zanotowanych tekstów piosenek (w tym 81. melodia została zapisana na fonograf) – prawdopodobnie tym Moszyński zajmował się tym osobiście, a pomagała mu jego asystentka Klimaszewska, która sama opłaciła podróż, jak wspominał Moszyński, taka była jej chęć zapoznania się z Polesiem (Moszyński 1934: 70). Przed wojną badacz przygotował do druku teksty piosenek poleskich zebranych razem z Kołessą, ale nie zdążył ich wydać. Dziś znajdują się w Archiwum UJ.

Gdy Moszyński nie mógł osobiście zbierać materiału etnograficznego, badał etnograficzne dziedzictwo Białorusinów poprzez kontakty korespondencyjne. Pierwszy taki projekt został zrealizowany jeszcze w 1924 r., kiedy to zaczynał zbierać informacje do pracy o kulturze materialnej Słowian. Pracując w Warszawskim Towarzystwie Naukowym, wysyłał na blankietach Towarzystwa do rozmaitych instytucji w regionach ankiety składające się z trzech części: 1) pytania, 2) rysunki i 3) odpowiedzi. Ankiety te pisane na maszynie lub własnoręcznie przez Moszyńskiego (miały wówczas nie pięć pytań, które za zwyczaj dotyczyły urzędzeń rolniczych, lecz znacznie więcej i dotyczyły szerszych informacji z zakresu kultury materialnej tych terenów, dokąd je posyłało). Jeden taki list-ankietę skierował Moszyński w 1924 r. do swojej koleżanki z Wilna, Anny Jabłońskiej. Było w nim 16 pytań oraz wiele aneksów.

W Archiwum UJ znajdują się bardzo ciekawe materiały przesłane przez korespondentów-informatorów Moszyńskiego z Białorusi. Należał do nich m.in. Kazimierz Szember, lat 45, ze wsi Pławuszką powiatu wilejskiego. W rubryce „narodowość” zaznaczył, że na co dzień używa języka białoruskiego, a poza domem – polskiego. Przesłał Moszyńskiemu rysunki i opisy narzędzi do rybołówstwa, które były używane na rzece Wilja (Archiwum UJ, teka DXL-23: 145–184). Trzy grube

zeszyty pod ogólną nazwą *Kultura wioski Petraki* w 1936 r. przysłał Moszyńskiemu Józef Szturyk z powiatu postawskiego. Pierwszy z nich zawierał wiadomości z dziedziny kuchni, roślin domowych, łowiectwa, rybołówstwa, bartnictwa, hodowli bydła, drugi – rolnictwa, trzeci – odzieży, mieszkania, budownictwa. Mapę pt. *Gmina Widzka – terytorium badań Alfonsa Bielini w latach 1925/26/27/28* przysłał amator badań etnograficznych z powiatu brasławskiego. Zostały na niej oznaczone marszruty jego własnych ekspedycji etnograficznych (Archiwum UJ, teka DXL-23:26).

Ważna część materiałów z Białorusi została przygotowana przez Moszyńskiego podczas pracy nad *Atlasem kultury duchowej*, w skład którego wchodziły również ziemie białoruskie. Jak wiemy, część materiałów Moszyński zebrał poprzez kwestionariusz opublikowany w czasopiśmie „Orli Lot” w 1930 r. Za jego pośrednictwem profesor zwrócił się do młodzieży i uczniów z propozycją dołączenia do badań naukowych i próby zgromadzenia wiadomości na temat *Nocy przed Świętami Bożego Narodzenia*. Z Białorusi do badacza zaczęły napływać różne informacje od młodych korespondentów – w Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ zachowało się ponad 100 listów. Zazwyczaj odpowiedzi przysyłali uczniowie różnych klas gimnazjów. Geografia tych odpowiedzi jest dość szeroka: od Berezy Kartuskiej, Prużany, Pińska, Kobrynia, Łuninca, Drohiczyzna, Brześcia aż po Lidę, Słonim, Nowogródek, Wilno. Autorzy tych listów posługiwali się zarówno językiem polskim, jak i białoruskim. Treść listów jest bardzo zróżnicowana. Przeważają dość skromne odpowiedzi nieobejmujące nawet wszystkich pytań. Są także listy zawierające bardziej rozbudowane odpowiedzi. Są to przeważnie listy uczniów biorących udział w różnego rodzaju kołach krajoznawczych. Np. list z 13 kwietnia 1931 r. przysłał z Wólki-Dostojewskiej Mikołaj Jakucz, który był członkiem „Koła Krajoznawczego im. J. Jundziłła uczniów Seminarium Państwowego w Prużanie” (KKMSP PTK, Nr 1224). Oprócz tego dosłano listy z pieczętkami kół krajoznawczych z Wilna i Żyrowic. Znajdujemy również wspólne odpowiedzi, np. uczniów I i II klasy Seminarium Państwowego ze Szczuczyna (KKMSP PTK, Nr 1209). Współpracując z „Orlim Lotem”, Moszyński zaproponował około sześciu różnych ankiet na następujące tematy: *Ludowa wiedza astro-nomiczna i niektóre wierzenia o ciałach niebieskich* (1931); *O ludowych instrumentach muzycznych* (1932) i in. Pradopodobnie były też inne propozycje, ponieważ zachowały się odpowiedzi. Uczeń I. Taraskiewicz przysłał piosenki białoruskie z okolic Lidy (KKMSP PTK, Nr 179). Wera Pilipowicz z Brześcia przysłała zeszyt spisany cyrylicą o nazwie *Народная лирика. Песни петье и продиктованные моей матерью Еленой Ивановной Обламской за конце 1928 и за весь 1929 год* (KKMSP PTK, Nr 279).

Wynikiem pracy organizacyjnej Moszyńskiego podczas przygotowania do druku drugiej części *Kultury ludowej Słowian* była ankieta do badań nad kulturą duchową. Składała się ona z 21 rozdziałów, głównych instrukcji oraz prawie 227 pytań (Archiwum IEiAK UJ, Nr 63). Oczywiście zwykły korespondent nie był w stanie opracować takiego ogromu materiałów. Tym razem korespondentami Moszyńskiego byli ludzie, którzy mieli specjalne wykształcenie. Do pracy

tej zostali zatrudnieni Klimaszewska i Obrębski, którzy w różnych okresach byli asystentami Moszyńskiego. Oprócz tego do badań dołączyli się studenci Katedry Etnologii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. U schyłku lat 20. i na początku 30. XX w. na czele katedry stała prof. Cezaria Baudouin Ehrenkretz, którą Kazimierz Moszyński znał jeszcze z czasów pracy w Warszawie. Studenci, którzy brali udział w zbieraniu materiałów etnograficznych w 1930 r., byli członkami Koła Etnologicznego przy Muzeum Uniwersyteckim w Wilnie. To byli Maria Znamierowska-Pruferowa, która zbierała materiał z okolic Wilna (Archiwum IEiAK UJ, Nr 7856/104,) i Lucian Turkowski, który pracował w powiatach grodzieńskim, łuninieckim, pińskim, kobryńskim, kosowskim, wołkowyskim, baranowickim, słonimskim, wołyżyńskim oraz lidzkim (Archiwum IEiAK UJ, Nr 7856/63, 65, 74–83). Marian Pieciukiwicz badał swoje strony rodzinne w powiatach brasławskim, dziśnieńskim, postawskim, wilejskim, oszmiańskim (Archiwum IEiAK UJ, Nr 7856/67–73). W ankietach do każdego regionu były własne instrukcje Moszyńskiego. Turkowski i Pieciukiewicz otrzymali następujące instrukcje, zapisane na końcu dodatku do ankiety: 1) rozmawiać z respondentami w języku ojczystym, 2) notować nie tylko to, czego potrzebuje ankietka, ale szerzej, wszystko, co się da „wyciągnąć” z informatora (Archiwum IEiAK UJ, Nr 7856/136).

Wracając jeszcze raz do *Kultury ludowej Słowian*, warto podkreślić, że był to przede wszystkim podręcznik dla studentów. Sam Moszyński wspominał, że od początku pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim w 1926 r. rozumiał, że bez dobrego podręcznika, słuchając tylko wykładów, studenci nie będą w stanie ogarnąć wszystkich szczegółów kultury Słowian (Moszyński 1967: 7). Dzisiaj trudno jest wyobrazić sobie wykładowcę uniwersyteckiego, który zdobyłby się na oryginalny podręcznik liczący więcej niż 2000 stron. Pracując od 1925 r. jako profesor UJ w Krakowie oraz USB w Wilnie, Kazimierz Moszyński przygotował wielu młodych etnografów, którzy w latach 30. XX w. realizowali szereg wypraw naukowych na Białoruś oraz opracowali i opublikowali pewną liczbę białoruskich materiałów etnograficznych. Najbardziej znany wśród nich stał się Obrębski.

Po przeniesieniu się z Krakowa do Wilna na stanowisko profesora etnologii i etnografii w 1936 r. Moszyński podtrzymywał kontakty i kierował rozwojem naukowym kilku starych znajomych – Mariana Pieciukiewicza, Luciana Turkowskiego, Marii Znamierowskiej-Pruferowej, Zygmunta Korybutiaka, Witolda Dynowskiego, którzy zdążyli przygotować prace magisterskie oraz wydać do 1939 r. wiele monografii etnograficznych poświęconych przeważnie badaniom na Białorusi. Można stwierdzić, że Moszyński poprzez swoje prace i bezpośrednio przez kierownictwo naukowe skierował ich do badań nad kulturą materialną Białorusi. Otóż Znamierowska-Pruferowa zajmowała się badaniami nad narzędziami do rybołówstwa na obszarach Wileńszczyzny i współczesnego pogranicza białorusko-polskiego. Korybutiak w 1936 r. opublikował dwie niewielkie prace, jedną o kowalstwie, drugą – o hodowli bydła na ziemiach Wileńszczyzny i Nowogródziny. Tym samym obszarem zajmowali się Turkowski, który wydał *Rzemiosło ludowe w województwach wileńskim i nowogrodzkim*, i Dyjnowski, autor pracy *Kolorowe kufry chłopskie z okolic Wileńszczyzny i Polesia* oraz *Sztuka ludowa Wileńszczyzny*

i Nowogródzczyzny. Pod kierownictwem naukowym Moszyńskiego Pieciukiewicz napisał pracę magisterską pt. *Prymitywne cechy w kulturze materialnej staroobrzędowców w powiecie brasławskim (Etnografowie i ludoznawcy... 2002: 226–227)*.

Prawie w tym samym czasie, kiedy Moszyński zakończył swoje wędrówki etnograficzne po Białorusi, podróże rozpoczął jego uczeń, Obrębski. Przed 1930 r., kiedy wyjechał na studia doktoranckie do Londynu do słynnego Bronisława Malinowskiego, Obrębski osobiście i razem z Moszyńskim odwiedził wschodnią część Bałkanów. Ta część archiwum Moszyńskiego, która jest poświęcona kulturze materialnej, zawiera kilka zdjęć wykonanych przez Obrębskiego (zdjęcia była z Bułgarii). Oprócz tego w 1930 r., tuż przed wyjazdem do Londynu, pomagał Moszyńskiemu w zbieraniu materiałów do *Kultury duchowej Słowian*, choć nie było to na Białorusi, lecz w okolicach Krakowa.

Badania etnograficzne Białorusi prowadzone przez Obrębskiego przypadły na połowę lat 30. XX w. Na Białoruś jechał już jako samodzielny badacz, który zdobył doświadczenie, pracując w Macedonii i przygotował materiały do osobnej pracy o archaicznym czarownictwie Macedończyków.

Badania etnograficzne Białorusi Obrębskiego umożliwiła współpraca z Instytutem Badań Problemów Narodowościowych oraz z Komisją Badań Naukowych Ziem Wschodnich (Engelking 2001a: 266–273). Program, który opracowała Komisja, przewidywał badania sytuacji językowej, demograficznej i etnicznej na ziemiach białoruskich. Głównym celem badań Obrębskiego było zgłębianie społecznych i kulturowych aspektów wsi poleskiej oraz procesów formowania się i istnienia grup etnicznych tego regionu. Pracą tą zajmował się przez trzy lata, aż do 1934 r.

Praca terenowa zaplanowana przez Obrębskiego składała się z kilku kolejnych etapów. Po pierwsze, trzeba było wyodrębnić kulturowe i etniczne osobliwości na tych terenach. Głównymi wyróżnikami były język i strój. Do przeprowadzenia tej pracy Obrębski przygotował kilka ankiet: etnograficzną, etnosocjologiczną oraz narodowościową, nad którymi pracował osobiście i z różnymi korespondentami. Następnym etapem był poświęcony analizie stopnia i charakteru wiejskiego nacjonalizmu. Konieczne, jak uważał badacz, było zgłębienie wcześniejszych danych lingwistycznych i etnograficznych, a następnie wyodrębnienie pewnych środowisk, w których przeprowadzi się pogłębione badania. Pracę zamierzał wykonać sam, ponieważ uważał, że otrzymać takie materiały można wyłącznie przez obserwacje osobiste i rozmowy z miejscowymi. To pozwoliło mu wyodrębnić różne warstwy etnicznej wiejskiej tożsamości. W końcu trzeci etap pracy zaplanowanej przez Obrębskiego dotyczył właśnie analizy procesu formowania się grup etnicznych na Polesiu. Praca ta powinna była trwać nie mniej niż sześć tygodni w każdym środowisku. Etnolog uważał, że praca nad realizacją tego programu potrwa trzy lata i obejmie dwa województwa – poleskie i nowogródzkie (Engelking 2001b: 30).

W czasie swoich trzyletnich badań Obrębski odwiedził sporą liczbę wsi białoruskich. Od połowy maja do połowy grudnia 1934 r. odwiedził powiaty kobryński, drohiczyński, część prużańskiego, kosowski, piński oraz łuniniecki. O intensywności pracy może świadczyć to, że w ciągu 50 dni, od 10 lipca po 30 sierpnia

1934 r., Obrębski odwiedził 28 wsi w powiecie łuninieckim, czyli miał mniej niż dwa dni na pobyt w jednej wsi. Ciekawe, że dokładnie 10 lat wcześniej, w 1924 r., Moszyński przeprowadzał badania terenowe właśnie w powiecie łuninieckim. W 1935 r. Obrębski zbierał materiały etnograficzne w brzeskim, kobryńskim, prużańskim, kosowskim, drohiczynskim, pińskim, łuninieckim, stolińskim oraz części powiatów północnoukraińskich. Wyniki dwuletnich badań Polesia zostały ogłoszone w referacie *Współczesny lud Polesia* na zjeździe naukowym we wrześniu 1936 r. w Warszawie.

Zmiana miejsca pracy w 1936 r. pozwoliła Obrębskiemu na zrealizowanie kolejnej wyprawy na Białoruś, odpowiadającej wszystkim standardom tzw. szkoły funkcjonalnej, której zwolennikiem został po odbyciu nauczania w Londynie. Mówiąc o teoretycznym podejściu jego pierwszego nauczyciela, można stwierdzić, iż Moszyński był ewolucjonistą, proponującym etnologicznej nauce nawet własny kierunek teoretyczny, który w historiografii otrzymał nazwę „krytycznego ewolucjonizmu”. Lata 30. XX w. były jednak czasem dominacji nurtu funkcjonalistycznego w etnologii światowej, proponującego własne kryteria etnograficznych badań terenowych. W skrócie można określić je jako długoterminowy pobyt wśród mieszkańców badanej kultury, codzienny kontakt z lokalnymi mieszkańcami, który nie prowadzi do „skażenia” codziennego życia obecnością badacza; władanie językiem miejscowej ludności w celu rozumienia codziennych konwersacji. Funkcjonalistę powinny interesować więzi łączące członków badanej kultury, mogące być odnotowane wyłącznie na podstawie własnych spostrzeżeń.

Latem 1936 r. Obrębski skierował się na Polesie do powiatu stolińskiego, do wsi Almiany. Razem z nim materiał etnograficzny zbierał również studenci Uniwersytetu Poznańskiego. Ważne jest to, że zarówno Obrębski, jak i Moszyński przyciągnęli do badań na Białorusi wielu młodych polskich naukowców, takich jak Roman Chromiński, Zygmunt Korybutiak oraz Jan Teodorowicz, który uczestniczył w badaniach w 1934 r., albo członkowie Socjologicznego Koła Naukowego Uniwersytetu Poznańskiego w 1936 r. W ciągu kilku miesięcy Obrębski razem ze studentami interesował się gospodarczym, społecznym i rodzinnym życiem mieszkańców Almian. Zbierał informacje o życiu sprzed 1914 r., o powojennych zmianach w życiu gospodarczym, o komasacji, edukacji, świadomości politycznej, pozycji kobiety na wsi poleskiej, życiu seksualnym lokalnych mieszkańców, wychowaniu dzieci (Engelking 2001b): 30). Wyniki swojej pracy w Almianach Obrębski przedstawił w dwóch maszynopisach: *Polesie archaiczne* i *Szkoła na Polesiu*, które do druku przygotowała wiodąca badaczka dziedzictwa naukowego Obrębskiego Anna Enegelking. Opracowała ona własne rodzinne archiwum Obrębskich wraz z naukowym archiwum samego badacza, które znajduje się na Uniwersytecie Massachusetts w USA. Zachowało się tam ponad dwa tysiące różnych notatek oraz stron maszynopisu dotyczących etnicznego i kulturowego dziedzictwa Polesia. Wśród materiałów archiwum znajduje się ponad tysiąc negatywów – największa kolekcja zdjęć przedwojennego Polesia (Олюнина 2006: 107–111).

Bibliografia

- Engelking A.,
2001a *Poleska ekspedycja etnosocjologiczna Józefa Obrębskiego w latach 1934–1937* (cz. 2), w: Загароддзе-3: Матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі „Палессе ў XX стагоддзі”. 1–4 чэрвеня 2000 г., Беласток, Мінск, с. 266–273.
2001b *Poleska ekspedycja etnosocjologiczna Józefa Obrębskiego w latach 1934–1937. Organizacja. Metody badań. Problematyka. Uczestnicy*, „Etnografia Polska”, T. XLV, z. 1–2, s. 23–45.
- Frys-Pietraszko E., Kowalska-Lewicka A., Spiss A. (red.),
2002 *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 1, Kraków, s. 226–227.
- Kieniewicz A.,
1989 *Nad Prypiecią, dawno temu... Wspomnienia zamierzchłej przeszłości*, przygotował do druku S. Kieniewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Kozerska H.,
1957 *Michał Federowski, etnograf i zbieracz dokumentów historycznych na Białorusi Zachodniej (1853–1923)*, „Slavia Orientalis”, 1957, r. 6, s. 34–50.
- Moszyński K.,
1912 *Budownictwo ludowe w okolicy Zamoscia*, „Ziemia”, R. 3, s. 315.
1914 *Z Ukrainy*, Warszawa.
1925 *O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia*, „Ziemia”.
1928 *Polesie Wshodnie*, Warszawa.
1929 *Ethnogeographische Studien in Ostpolen*, w: *A Journey through the Eastern Provinces of Poland in the Year 1926*, Kraków.
1935 *Stan obecny melografii rdzennej Białorusi i Polesia*, „Lud Słowiański”, t. III, s. 61–69.
1934 *O badaniach muzyczno-etnograficznych na Polesiu w r. 1932*, „Lud Słowiański”, t. III, s. 60–79.
1967 *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, *Kultura materialna*, Warszawa.
- Rieszetow A., Jasiewicz Z.,
2001 *Korespondencja Kazimierza Moszyńskiego z Dymitrem Konstantynowiczem Zielininem. Z materiałów Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Peterburgu*, „Lud”, t. 85, s. 277–287.
- Sawicki L.,
1927 *Espada samochodowa po kresach wschodnich*, Kraków.
- Sprawozdanie,
1914 „Nauka Polska”, s. 530.
- W kręgu...
1998 *W kręgu twórczości Michała Federowskiego: w stulecie wydania I tomu Ludu białoruskiego*, Kraków.
- Саламевіч Я.,
1972 *Міхал Федароўскі*, Мінск.
- Васілевіч У.,
2004 *Сага пра Палессе*, w: Чэслаў Пяткевіч *Рэчыцае Палессе*, Мінск, с. 5–14.
- Олюнина И.,
2006 *Функциональный метод в восточноевропейской этнологии. Юзеф Обремский*, „Вестник полоцкого университета”, №7, с. 107–111.

- Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Archiwum IEiAK UJ № 63 (w przypisach – KKMS PTK).
- Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Archiwum IEiAK UJ № 179.
- Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Archiwum IEiAK UJ № 279.
- Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Archiwum IEiAK UJ № 1209.
- Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Archiwum IEiAK UJ № 1224.
- Archiwum IEiAK UJ № 7856/63, 65, 74–83.
- Archiwum IEiAK UJ № 7856/ 67–73.
- Archiwum IEiAK UJ № 7856/104.
- Archiwum IEiAK UJ № 7856/136.
- Archiwum PAN, teka III-90-59. Kazimierz Moszyński. Autobiografia.
- Archiwum UJ, teka DXL-1. Życiorys naukowy K. Moszyńskiego, przygotowany w roku 1951 przez J. Klimaszewską dla „Wiedzy i Życia”.
- Archiwum UJ, teka DXL-30, Notatnik K. Moszyńskiego z 1926 r., s. 16.
- Archiwum UJ, teka DXL-23, Materiały terenowe różnego pochodzenia i tematu.